

DOI: 10.7596/taksad.v9i2.2448

Citation: Kapağan, E., & Bacaklı, Y. (2020). Alaş Orda Dönemi Kazak Edebiyatında Aydınlanma ve Millî Bilincin Yeniden İnşası / Enlightenment and Reconstruction of National Awareness in Kazakh Literature During Alash Orda Era. *Journal of History Culture and Art Research*, 9(2), 501-510. doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v9i2.2448>

Alaş Orda Dönemi Kazak Edebiyatında Aydınlanma ve Millî Bilincin Yeniden İnşası

Enlightenment and Reconstruction of National Awareness in Kazakh Literature During Alash Orda Era

Enver Kapağan¹, Yılmaz Bacaklı²

Abstract

Kazakh Turks have lived in the same geography since ancient times. This situation brings about the formation of a rich and deep-rooted tradition. Kazakh, like all other Turkish communities, was accepted as a part of the common literature and culture belonging to the Turkish world, and in particular, a Kazakh oral and written literature started to be formed, as they existed in the history scene with their own names. In Kazakh Turks, literature, which continued its existence orally until the 20th century, continued its development both verbally and in writing afterwards. Especially in the development of written literature in the last century, the identification and exploitation policies of the Russians towards Turkish communities have an important effect. Literature, which is one of the most effective tools in the formation and development of national identity, is effectively used by intellectual names against these policies carried out by the Russians. Thanks to the educational environment developed with the pressure of Russian politics aimed at eliminating Kazakh identity and culture, intellectual names which grown from the Kazakh society begin to fight against Russian politics with their pens. This intellectual movement determines 'Alash Khan', who is an important figure of independence and unity in the history of Kazakh Turks, as their names and slogans. Using this name and slogan, they aim to hold together the national and spiritual values that take place in the historical roots of the Kazakh people. The intellectuals of the 'Alash Orda' period work to build a national consciousness that can meet the needs of the era without departing from its historical roots, based on the ideas and works of art of both Eastern and Western cultures.

In this article, the idea of the Alash Orda movement, which has an important place in Kazakh enlightenment, and the process of 'Enlightenment and Reconstruction of National Awareness in Kazakh Literature during Alash Orda Period' shaped by political and cultural stance will be discussed.

Keywords: Alash Orda, Kazakh literature, Tsarist Russia, Enlightenment, National consciousness.

¹ Doç. Dr., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, E-mail: enverkapagan@karabuk.edu.tr

² Öğr. Gör., Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, E-mail: yilmazbacakli@karabuk.edu.tr

Öz

Kazak Türkleri tarihin eski devirlerinden beri aynı coğrafyada yaşamlarını sürdürürler. Bu durum kendilerine ait zengin ve köklü bir geleneğin oluşmasını da beraberinde getirir. Kazak adı ile var oldukları döneme kadar geçen süreçte diğer bütün Türk toplulukları gibi Kazaklar da Türk dünyasına ait ortak edebiyat ve kültürün bir parçası olarak kabul görürken kendi adları ile tarih sahnesinde var olmaları ile birlikte özelde de bir Kazak sözlü ve yazılı edebiyatı teşekkül etmeye başlar. Kazak Türklerinde XX. yüzyıla kadar daha çok sözlü olarak varlığını devam ettiren edebiyat, sonraları hem sözlü hem de yazılı olarak gelişimini sürdürür. Özellikle son yüzyılda yazılı edebiyatın gelişmesinde Rusların Türk topluluklarına dönük kimliksizleştirme ve sömürme politikalarının önemli bir etkisi olur. Milli kimliğin oluşup gelişmesinde en etkili araçlardan biri olan edebiyat, Rusların yürüttüğü bu politikalara karşı aydın isimler tarafından etkin bir biçimde kullanılır. Kazak kimliğini ve kültürünü ortadan kaldırmaya dönük Rus siyasetinin baskısıyla gelişen eğitim ortamı sayesinde Kazak toplumu içerisinde yetişen aydın isimler, Rus siyasetine karşı kalemleriyle mücadeleye başlar. Bu aydın hareketi Kazak Türklerinin tarihinde bağımsızlığın ve birliğin önemli bir figürü olan 'Alaş Han'ı kendilerine isim ve slogan olarak belirler. Bu isim ve sloganı kullanarak Kazak halkının tarihî köklerinde yer alan millî ve manevî değerler etrafında bir arada tutmayı hedeflerler. 'Alaş Orda' dönemi aydınları hem Doğu hem de Batı kültürüne ait düşünce ve sanat eserlerinden hareketle tarihî köklerinden kopmadan çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek millî bir bilinç inşa etmek için çalışır.

Bu makalede Kazak aydınlanmasında önemli bir yer tutan Alaş Orda hareketinin ortaya koyduğu fikri, siyasi, kültürel duruş ile şekillenen 'Alaş Orda Dönemi Kazak Edebiyatında Aydınlanma ve Millî Bilincin Yeniden İnşası' süreci ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Alaş Orda, Kazak edebiyatı, Çarlık Rusyası, Aydınlanma, Millî bilinç.

Alaş Orda Dönemine Kadar Kazak Kültürünü ve Edebiyatını Etkileyen Dinamikler

Edebiyat; duyguları, düşünceleri, talepleri ve olayları yani insan hayatının çok boyutlu gelişimini ele almakla birlikte varlık sahasına çıkabilmek için sözlü ya da yazılı dile ihtiyaç duyar. Dil; edebiyat için bir çeşit gövde, beden vazifesi görürken imkânları ölçüsünde temsil ettiği insanî kıymetleri zaman ve mekân içerisinde taşıma görevini yüklenir. Bu anlamda dilin, ait olduğu milletin tarihini ve kimliğini içerecek bir derinlik kazandığını söylemek mümkündür (Açık, 2014: 150). Kazak topraklarını istila eden Cengiz Han ve soyunun tüm tahribatına rağmen konuştukları dilden vazgeçmeyen Kazaklar, XV. yüzyıla gelindiğinde konuştukları Kıpçak Türkçesi üzerinden bir sanat dili üretirler. Türk milletine ait etnik bir topluluk olarak XV. yüzyılda bağımsız bir Hanlık idaresinde bir araya gelen Kazakların edebiyatı da bu tarihten itibaren kendisine has bir gelişim çizgisi izler.

Kazak edebiyatı XV. yüzyıla kadar ortak Türk edebiyatı birikimi içerisinde değerlendirilir (Altınmakas, 2014: 115). Hem yazılı örnekleri hem de sözlü ürünleri bakımından bu yüzyıla gelinceye kadar ayrı bir Kazak edebiyatı geleneğinden bahsetmek mümkün değildir. Zira henüz XV. yüzyıla gelene kadar Kazaklar diğer Türk boyları ile birlikte ortak bir ekonomik, sosyal, siyasî ve kültürel hayatı sürdürmektedir. Bu sebeple Kazakların tarih sahnesine ayrı bir kimlikle çıktıkları bu tarihe kadar tüm Türk halklarının edebiyat tarihi içerisinde değerlendirilmesi bilimsel açıdan oldukça önemlidir (Kelimbetov, 2014: 14-15). Bu bağlantı Kazakların XV. yüzyılda kurdukları Hanlık bünyesinde ortaya koydukları edebî birikimi anlamak için de gereklidir.

Kazak edebiyatı 1456 yılında Kerey ve Canıbek Sultanların liderliğinde 'Yedisu' bölgesinde bağımsız bir 'Kazak' hanlığının kurulması ile başlatılır. Kazak edebiyatı bugünkü Kazakistan topraklarında yaşayan

Türk boylarının asırlar içerisinde ortaya koyduğu zengin kültür mirasından beslenerek gelişip kendine has bir şekil alır (Altınmakas, 2014: 116). Göçebe bir hayat süren Kazakların bu sebeple daha çok sözlü olarak ortaya koyduğu edebî eserler ağırlıklı olarak şiir biçimindedir. Bu dönem Alaş öncesinde ortaya konan özgün edebî birikimin ilk devresi olarak kabul edilebilir.

Sözlü metinlerin 'kopuz' eşliğinde icra edildiği bu dönem edebiyatında 'cırav', 'cırşı', 'akın' ve 'sal-seri' olarak adlandırılan sanatkârlar 'cır', 'tolgav', 'terme' ve 'oleñ' adı verilen edebî ürünleri icra ederler (Arıkan, 2014: 11-49). Cıravların atası sayılan 'Korkut Ata'nın yaptığı ilk kopuzla bu geleneği başlattığına inanılmakta ve tüm Kazak boylarında bu gelenek benzer usullerle sürdürülmektedir (Ergun, 2002: 123).

Kazak Hanlığının kurulduğu XV. yüzyıl ile başlatılan ve Çarlık Dönemi Ruslarının XIX. yüzyılın ortalarında kuvvetlenen işgal süreci ile biten bu dönem edebiyatının yazılı kısmı Arap alfabesi kullanılarak gerçekleştirilir. Büyük bir kısmı göçebe ya da yarı göçebe bir hayat süren, geniş bozkırlarda dağınık halde hayvan yetiştiriciliği ile uğraşan Kazakların idarî merkezlerinden uzakta bulunmaları; ayrıca komşu devletler tarafından sürekli tehdit edildiklerinden teyakkuzda bir hayat sürdürmeleri sebebiyle eğitim ve öğretimleri diğer Türk topluluklarına göre oldukça geridir (User, 2015: 285). Ancak göçebe hayatın olumsuz etkisine rağmen Türklerin İslamiyet'i toplu olarak benimsemeye başladıkları IX. yüzyıldan itibaren Arap alfabesiyle eğitim gören Kazak çocukları Hanlık döneminde de bu şekilde eğitim görmeyi sürdürür. Dahası Arap alfabesi ile Kazakça okuyazarların oranı daha sonra coğrafyanın işgalinde bir araç olarak kullanılan ve Kril alfabesini kullanan Rus köylülerinden yüksektir (Kesici, 2002: 438).

Bağımsız Kazak edebiyatının ilk dönemi sayılabilecek hanlık devresinde gerek sözlü gerek yazılı örnekleriyle edebiyat sadece estetik zevke hizmet eden, insanları eğlendiren ya da kişisel durumları dile getiren bir işlev görmez. Bu dönem edebiyatı daha çok halkın sosyal, siyasî ve insanî ihtiyaçlarına karşılık gelecek biçimde kullanılır. Öncelikle bu dönem edebiyatı beslendiği kaynak bakımından Kazak toplumunu diğer Türk topluluklarına bağlayan bir özellik gösterir. Ortak edebî döneme ait eserler ile Kuzey ve Doğu Türklerinin tamamında olduğu gibi hem idarenin resmî dilinin hem de yazılı edebiyatın dilinin XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar Çağatay Türkçesi olması Kazakların ortak kültür havzası içerisinde bulunmasını sağlar (Ercilasun, 2012: 400).

Özellikle sözlü edebiyat ürünleri geniş bozkır coğrafyasında birbirlerinden uzakta ve dağınık olarak yaşayan; bu duruma bağlı olarak da ulu, orta ve küçük cüz olmak üzere üç temel sınıfa ayrılan Kazakların hem cüzler hem de cüzlerin teşekkül ettiği 'urug'ların dil ve gelenek olarak birbirlerine bağlanmasına hizmet eder. İç mücadeleler, mevsimlik ihtiyaçlar ve dış saldırılar sebebiyle sürekli hareket halinde olan Kazak toplumunun boy temsilcilerinin bir araya geldiği han düğünleri, ölüm törenleri gibi önemli toplantılarda halk şairlerinin dönemin konuşma dili ve üslubu ile söyledikleri şiirler ve nutuklar diğer kabilelere aslına en yakın şekliyle aktarılarak âdetler ve kabuller bakımından bir birlik sağlandığı gibi konuşma dilinin de bütünlüğü temin edilir (Togan, 1981: 39).

Kazakların Alaş Orda dönemine kadar süren siyasî geleneklerinde şair, aynı zamanda bir devlet adamıdır. Bu sıfatıyla gerek dış ilişkiler gerekse de iç olaylarla ilgili alınacak kararlarda oldukça etkili bir konumdadır. Bu sebeple o dönem için bir şairin şiiri şiirden çok daha fazla bir anlam taşır. Şiirleriyle şair, kimi zaman savaş kararının alınmasını sağlarken kimi zaman ateşkesi veya barışı telkin eden; kimi zaman savaş için yola çıkacak askerleri coştururken kimi zamanda kabileler arasındaki sorunlara dönük çözüm yolları öneren biridir (Koç-İşina-Korbanbekov, 2007: 27)

Kazak edebiyatının Alaş öncesinde meydana getirdiği özgün edebî birikimin ikinci ve son devresi olarak kabul edilebilecek Çarlık Rusya'nın etkisiyle biçimlenen edebî dönem XIX. yüzyılın ortalarına doğru başlar. Kazak toprakları Rusya'nın sömürge yarışında kendisi için hedef olarak belirlediği Hindistan

yolunda en elverişli güzergâh olarak belirlendikten sonra bu coğrafyaya dönük her anlamda bir kuşatma hareketi başlatılır. XVII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Kazaklar üzerinde kurulmaya başlanan siyasî ve askeri baskı sonrasında önce himayeye mecbur bırakılan Kazakların toprakları, daha sonra özellikle XIX. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde isyanlara rağmen kale kentler, asker ve teçhizat üstünlüğü sayesinde büyük kısmıyla işgal edilir (Yorulmaz, 2013: 67-70).

Türkistan coğrafyasına hükmetmek için askerî imkânlarını seferber eden Rus Çarlığı, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren özellikle Kazak topraklarında inşa ettiği kaleler ve Rusya içlerinden getirdiği göçmenlerle verimli toprakları ele geçirir. Dahası tüm idare sistemini alt üst ettiği Kazaklardan ağır vergiler alır (Kundakçı, 2019: 486). Sömürgeci ve kapitalist bir karaktere sahip olan Rus işgali, Kazak topraklarındaki zenginlikleri en kolay yoldan ve hızlıca sömürmek, bu sömürü sırasında da olabildiğince az sorunla karşılaşmak için askerî mücadelenin yanı sıra Kazak halkını kendi üstünlüğüne ikna ederek onu da kendisinden biri yapma yani Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma siyasetini uygulamaya alır (Roux, 2014: 401).

Bu anlamda atılan adımlardan biri de Kazak halkının yüzyıllardır uyguladığı yönetim biçimini alt üst etmektir. Kazak zenginleri arasında adaletten ve insanlıktan uzak yöntemlerle gerçekleşen yönetici olma mücadelesi ile halkın tüm moral değerleri, kültür unsurları tahrip edilir. Böylelikle halkı idare edebilecek liyakatli kimseler saf dışı edilerek inisiyatif ve idarenin ahlaki zaafı bulunan ehliyetsiz kimselerin eline geçmesi sağlanır. Bunların kontrolü de Rusya'nın elinde bulunmaktadır (Koç-İşina-Korbanbekov, 2007: 195-196). Ellerindeki iradeyi kullanarak dini konularda diğer Müslüman toplumlara göre daha bilgisiz ve rahat olduğuna inandıkları Kazak halkını misyonerlik faaliyetleri ile kendi dinleri olan Hıristiyanlığı kabule zorlarlar. Yerli halkı Ruslaştırma projesinin başında onları öncelikle dindaş yapma çabaları gelmektedir.

Kazakların Hıristiyanlaştırılması projesinin başında Rusya'nın o dönemdeki en önemli misyonerlerinden biri olan N. İlminskiy bulunmaktadır. Aynı isim Kazakların dil politikasındaki Ruslaştırma faaliyetlerinin de başındadır. Özellikle Kazak halkının eğitim yönünden çok geri kaldığı ve medenî halklar seviyesine gelebilmesi için Kazakçanın Rus alfabesi ile yazılıp okunmasının daha doğru olacağı propagandası ile başlattığı yeni alfabe çalışmasında I. Altınсарin'i de kullanır. Bu çalışmalara önemli bir zemin oluşturan Rus ve Kazakların karışık olarak Rusça esaslı eğitim aldığı bir okulda yetişen Altınсарin, halkının aydınlanması ve modern medeniyetler seviyesine ulaşması için böyle bir çalışmanın içerisinde yer aldığını düşünürken işleyen plan Kazak halkını tarihinden ve kültüründen koparıp Rus menfaati için çalışan kimselere dönüştürmektir. Böylece bunun Ruslar tarafından dayatılan bir şey olmadığı yerli halkın talebiyle gerçekleştiği algısını yaymak isteyen İlminskiy, Kazaklarda yeni neslin Rus alfabesiyle ve Hıristiyanlık inancıyla yetişmesi için elinden geleni yapar (Mirzahmetov, 2012: 40-49).

İlminskiy sadece Kazaklar üzerinde değil bütün Türkistan sahasında yerel ağızları ulusal dillere dönüştürme ve Türk coğrafyası içerisindeki müştereklikleri ortadan kaldırarak farklılıkları esas alan bir parçalama siyaseti izler. Aslında aynı din ve kültürün parçası olan toplumlar arasında oluşturulan bu yapay yabancılaştırma stratejisiyle yetişen kuşaklar kullanılarak yine yapay sınırlar çizilir ve kardeş toplumlar bir daha bir araya gelemeyecek şekilde ayrıştırılır (Roux, 2014: 408). Türkistan coğrafyasının tamamında Ruslar bu ayrıştırma ve Ruslarla eşit değil ama onlara sadık ve hizmetkâr bir nesil yetiştirmek için önce yerel okul ve medreseleri daha sonra da Rus ve Kazak çocuklarını birlikte okumaya zorladıkları 'Rus Yerli Okulu' modelini kullanmak ister (Maymakova, 2001: 22-23). Sovyet Rusya dönemine kadar Kazak coğrafyasında daha çok teknik okul ve öğretmen okulu açılırken enstitü ve üniversite hiç açılmaz. Bu eğitim merkezlerinde özellikle Rusça ve el sanatlarının öğretilmesine ağırlık verilirken beşerî ilimler konusunda Kazak çocuklarının kendilerini geliştirebilecekleri bir eğitim

verilmez. Rusçanın esasını oluşturduğu bir din ve kültür propagandası kullanılarak genç zihinler asimile edilmek istenir (Abcanova-vd., 2013: 332-333).

Kazak halkının düşünce ve inanç dünyasının yanı sıra toprakları da eşzamanlı olarak işgal edilmek istenir. Çarlık Rusya'nın tüm Türkistan coğrafyasını hedef alan toprak ve kültür sömürü planına karşı Kazaklar Tatar etkisinde bir eğitim sistemi geliştirir. Tatarların dinî alanda, eğitim ve basın-yayın faaliyetleri sahasında ortaya koydukları Cedit anlayışını esas alan bir tarzda eğitim veren medreselerde yetişen Kazak gençleri topraklarında Alaş Orda'ya zemin hazırlayacak aydın bir sınıf oluşturur. Geleneksel hayatla modern düşünceyi sentezleyerek toplumları için daha özgür ve güzel bir gelecek kurmanın çabası içerisine giren bu yeni dönem aydınları Rusların topraklarını ve kültürlerini işgal etmesinin de karşısında durur (Özdemir, 2009: 157-158).

Kazak topraklarında yurtlarından sürgün edilen Tatar ilim adamlarının desteği ile açılan Cedit mektepleri, İlminskiy projesi ile birbirinden koparılmak istenen Türk lehçelerini özellikle yazı dili bakımından birbirine yakınlaştırır. Dilin yanı sıra tarih ve kültür noktasında da birleştirici bir rol oynayan bu mektepler, günün şartlarına uygun olarak hem dinî hem de beşerî ilimler konusunda Kazak gençliğini en iyi şekilde yetiştirir (Kapağan, 2014: 4).

Rusların açıktan ve gizli saldırıları karşısında kendi değerlerini savunmak üzere ilk harekete geçenler arasında Kazak şairler vardır. Rusların adaletsiz uygulamalarını ve halka yaptıkları zulmü dile getiren şairler, 1830'lu yıllarda Çar yönetimine karşı isyan hareketi başlatan İsatay Taymanulı'dan oldukça etkilenir. Bu yüzyılın şairlerinin en çok kullandığı atışma tarzı şiirler, halkın millet olma düşüncesini ve özgürlük ihtiyacını kuvvetlendiren bir işlev görür. XIX. yüzyılın ilk yarısında bir yandan silahlı direnişle gelişen millet kalma mücadelesi bir yandan da şairler tarafından söylenen şiirlerle desteklenerek yayılır. Bu dönemin önemli isimlerinden biri olan Mahambet Ötemisulı'nın şiir anlayışı ve eserleri Kazak halkının Rus işgaline karşı tarihî kişiliklerin ortaya koyduğu mücadeleye halk desteği sağlama, farklı sebeplerle ayrışan halk sınıflarını bir araya getirme noktasında oldukça etkili olur. Alaş Orda öncesi Kazak edebiyatının son evresinde modern edebiyat döneminin kurucusu olarak da kabul edilen Abay Kunanbayev'le birlikte Rus ve Batı edebiyatından da etkilenen ama dinamikleri bakımından millî bir edebiyat ortaya çıkar (Koç-İşina-Korbanbekov, 2007: 196-203).

Hamasetten çok realist bir tutumla Ruslardan gelen saldırıları anlamaya ve bu saldırılara hep birlikte duygusal olmaktan çok akılcı bir savunmayla karşılık vermeye çalışan yeni edebiyat adamları birlikte hareket etmenin en büyük silahları olduğuna inanırlar. En büyük eksiklerinin bilgisizlik olduğunu düşünen bu dönem sanatkarları halkı bilgilendirmenin ve aynı ideal etrafında bir araya getirmenin yollarını ararlar.

Alaş Orda Dönemi Kazak Edebiyatında Aydınlanma

Batı kaynaklı bir kelime olan 'Aydınlanma'; gelenekten beslenen zamanın kültürel ortamından, evren ve insan kavrayışından, siyasi otoritesinden gelişen zihniyet, bilim ve farklı kültürlerle etkileşim sebebiyle farklı, yeni bir tavır geliştirme düşüncesi olarak tanımlanabilir. Aydınlanma bu bakımdan her ne kadar geleneğe muhalif bir duruş gibi görünse de iddiası geleneği tamamen karşısına almak değildir. Batı'daki şekliyle Aydınlanma düşüncesinin iddiası geleneğin ilk halinden uzaklaşarak yozlaştığı, yozlaşan insanî değerlerin ise sorgulanamaz kutsal ve klasik metinler üzerinden toplumlara dayatıldığıdır (Kılıoğlu, 2015: 337-338). Aydınlanmayı zorunlu kılan ve mecazî bir karanlık döneme işaret eden bu anlayışa göre yapılması gereken bilimin, aklın ve yeni bir siyasî anlayışın etkisinde oluşturulacak kültür ortamı üzerinden geleneğin kaynağına dönmektir. Aydınlanma düşüncesinin gelişmesi ve yaygınlık kazanması için en iyi yöntem ise değerleri yozlaştırmada kullanılan kutsal ve

klasik metinlere alternatif olacak yeni metinler kurmaktır. Kısacası edebiyat aydınlanmanın en iyi araçlarından biri olarak görülmektedir.

Modern Kazak edebiyatının ilk devresi kabul edilen Alaş Orda Döneminde de aydınlanma en temel edebî meselelerden biridir. Geleneksel edebiyattan modern edebiyata geçişi sağlayan Abay Kunanbayev'in eserlerinde halkın tembellik ve eğitimsizlik sebebiyle yozlaşan düşünce dünyasından, yaşam biçiminden sıkça söz edilmektedir (Bacaklı, 2017: 1147-1148). Muhtar Avezov'un ünlü romanına metaforik bir biçimde verdiği 'Abay Yolu' isminin işaret ettiği bir hayat anlayışı ile Kazak halkının yaşam biçimi ve düşünce dünyasını tembellikten kurtarmak için çalışan Abay Kunanbayev'in beslediği kaynaklar hem Doğu hem de Batı medeniyetine ait kaynaklardır. O, Kazak halkının aydınlanmasında bu iki medeniyetin evrensel değerler konusunda ortaya koyduğu prensipleri sentezlenmeyi amaçlar(Özdemir-Kerimbekova, 2019: 21-23).

Kazak edebiyatındaki aydınlanma meselesinde bir başka önemli isim de İbray Altınsarin'dir. İbray Altınsarin de özellikle eğitimsizlikten kaynaklı yozlaşmaya dönük çareler üzerinde çalışan ilk Kazak aydınlarından biridir. Kazak çocuklarının okumasının ve yazmasının önemi üzerinde duran, onların halk dili temelinde oluşturulacak bir Kazak yazı dili kadar Rusçayı da öğrenmeleri gerektiğini düşünen Altınsarin, gramer kitaplarının yanı sıra okullarda dil öğretimine ve kültür aktarımına esas olabilecek eserler de kaleme alır (Ayan, 2015: 43-45).

Modern Kazak edebiyatının bu iki önemli siması, Kazak halkının aydınlanma süreci ile birlikte uzaklaştığı evrensel insanî değerlere ve zamanın ihtiyaçlarına göre şekillenecek bir yaşam biçimine kavuşmasını amaçlar. Bu amaca uygun aydınlanma araçlarını kullanışlı ve yaygın hale getirmek; bu araçlar sayesinde de halkı yitirdikleri asıl kimliklerine kavuşturmak için çalışırlar. İkisi de aydınlanmada kullanılması gereken en ideal yöntemin ve araçların özellikle yazılı edebiyat ve onun araçları olduğu konusunda hemfikirdir. Basın yayın faaliyetleri, bu faaliyetlere paralel olarak nitelikli okuryazar sayısının artırılması, bu sayısının artırılması için modern imkânlarla donatılmış eğitim sistemlerinin yaygınlaştırılması başlıca aydınlanma yöntemleri olarak sıralanabilir.

Eğitim konusunda Kazak edebiyatındaki aydınlanma sürecini Gaspıralı İsmail'in geliştirdiği Cedit eğitim sistemi doğrudan etkiler. Hurafelerden, kişisel çıkarlara hizmet etmekten ve Rus etkisinden arındırılmış sade bir din eğitimi kadar beşerî ilimlerin de öğretildiği, okumak kadar yazmanın da kısa sürede kavratıldığı bu yeni eğitim sistemi diğer aydınlanma araçlarının da esasını teşkil eder. Bu eğitim sistemi ile yetişen yeni nesil; Rus siyasetini, kültürünü ve edebiyatını geç de olsa yakından tanıma imkânı bulur. Bu tanıma sayesinde edinilen tecrübelerle kendi kültür köklerinden de yararlanılarak özgün bir düşünce, sanat ve yaşam biçimi geliştirilmeye çalışılır.

Kazak aydınlanmasının asıl amacı ise aslından uzaklaşarak yozlaşan, tarihî süreç içerisinde yaşanan çeşitli sıkıntı ve zorluklar sebebiyle yitirildiğine inanılan asıl kimliği yeniden inşa etmektir. Alaş Orda Dönemi edebiyatı aydınlanmanın temel amacına hizmet edecek şekilde gelişir.

Alaş Orda Dönemi Kazak Edebiyatının Millî Bilinci Yeniden İnşası

Çarlık Rusya'nın bütün Türkistan halkları ile birlikte Kazak halkına yönelik işgal, sömürü ve asimilasyon çalışmaları Kazak halkında bir bilinç travmasına yol açar. Çarlık Rusya'sı Kazakların kültürel ve toplumsal dinamiklerini, şecereler yoluyla koruyup sürdürdükleri tarih bilinçlerini, hem sözlü dil hem de ortak yazı dili ile oluşturdukları edebî miraslarını ortadan kaldırıp onlardan Ruslaşmış, Hıristiyanlaşmış ve asıl değerlerine duyarsızlaşmış bir toplum meydana getirmek için Rusçanın temel alındığı ve karma olarak eğitim veren proje okullar kurar. Kazaklar da bu çalışmalara karşı tepkisel bir biçimde kendi eğitim modelleri olan Kazak Ceditçiliğini geliştirir. Kazaklar, bu özgün ve modern eğitim yöntemi ile Rusların

sistemli saldırılarına karşı savunma durumuna geçerek saldırının hedefi olan değerlerine dönük bir hassasiyet geliştirir.

Alaş Orda Dönemi Kazak edebiyatının sembolleştirdiği 'Alaş' adı Kazak aydınlanmasının amacına da uygun düşen millî bir içeriğe sahiptir. Üç Cüz esasına göre yaşayan Kazak toplumunun bu sistemin temeli olduğuna inandığı 'Alaş', geçmiş devirlerde yaşamış bir Han'ın oğludur. Babasının, görünüşü sebebiyle yakınında istemediği bu oğul oldukça zeki ve cesur bir delikanlıdır. Alaş, kendisine tedricen katılan ve her biri yüz kişiden oluşan üç yiğit grubunun ortak kararıyla Han olur. O tarihten sonra da kimseye bağlanmadan özgür bir toplum olarak yaşamaya başlayan bu üç yüz kişilik yiğit topluluğunun Kazak toplumunun atası olduğuna inanılmaktadır (Moidabayeva, 2002: 30). 'Alaş' adı 'Ulu', 'Orta' ve 'Küçük' olmak üzere üç farklı sosyal grup şeklinde parçalı bir görüntü sergileyen Kazak toplumunu ortak adı kabul edilmektedir (Maukhara, 2011: 89-90). Kazak aydınlanmasına ve Modern Kazak edebiyatının ilk devresine ad olan 'Alaş'ın çağrıştırdığı en kuvvetli iki anlam 'özgürlük' ve 'millet'tir.

'Alaş Orda' hareketi ilk haliyle siyasî bir hareket olmaktan çok bir kültür hareketidir. XX. yüzyılın başlarında Kazak aydınlanma sürecinin bir parçası olarak ortaya çıkan bu hareketin temsilcileri Kazak halkının millî kimliğinin yeniden inşasının ancak eğitim ve kültür seviyelerinin yükselmesi yoluyla mümkün olabileceğine inanmaktadır. Bu nedenle Alaş Orda hareketine mensup isimler ağırlıklı olarak şair, yazar ya da eğitimci olarak bilinen isimlerdir (Kınacı, 2018: 61). Bu anlamda Alaş Orda hareketi her ne kadar 1917-1919 arasında ortaya çıkmış bir siyasî hareket olarak görülse de ait olduğu düşünce ve davranış kökleri bakımından Abay'dan hatta Kazak halkının bağımsızlığı adına gerçekleştirilen Rus karşıtı isyan hareketlerinden başlatılabilecek uzun soluklu bir millî mücadele hareketidir.

Alaş Orda hareketinin siyasî anlamda en ünlü ismi Alihan Bökeyhan'dır. Buna karşılık bu hareketin kültür boyutunu oluşturan edebiyat adamlarının en önemlileri arasında ise Ahmet Baytursınulı (1873-1937), Mircakıp Duvlatulı (1885-1935), Mağcan Cumabayulı (1893-1938), Cüsibek Aymavitulı (1889-1930), Sultanmahmut Toraygırulı (1893-1920) gibi isimleri saymak mümkündür. Kazak halkının millet olarak gelişimini sağlamak için yazılı edebiyatın her türünde modern örnekler veren bu aydın isimlerin çoğu Kazak halkının istismarına ve asimilasyonuna engel olarak görüldüklerinden, Sovyet Rusya tarafından 'halk düşmanı' olmak suçlamasıyla infaz edilirler. Alaş Orda Dönemi Kazak edebiyatına bağlı olarak eser veren aydınlar, millî bilincin yeniden inşası kapsamında dört temel alanda çalışma gerçekleştirir. Bu dört temel alan dil şuuru esas alan modern bir eğitim yöntemi, halkı millî mücadele konusunda bilinçlendirecek şiirle birlikte özellikle nesir türünde edebî eserlerin üretilmesi, üretilen eserlerin halka ulaştırılarak onların düşünce ve gönül dünyası kadar iradelerinin de yönlendirilebileceği millî bir basın yayın ortamının kurulup geliştirilmesi, son olarak da millî bilincin somutlaşacağı siyasî bir teşekkülün ortaya konulması şeklinde sıralanabilir.

Alaş Orda edebiyatı millî şuurun inşası adına dil şuuru esas alan modern bir eğitim sisteminin gerekli olduğu düşüncesini işler. Pratik hayatta artık istenileni vermekten çok uzak olan 'kadim' eğitim sistemi yerine 'cedit' usulü ile modern bir eğitim sistemini yaygınlaştırmaya çalışan Kazak aydınlarının eserlerinde ele aldıkları konular da bu durumla ilgilidir. Ahmet Baytursınulı'nın 'Okuv Kuralı'(1912), 'Til Kural I-II-III'(1914-1915), 'Edebiyat Tanıtıkış' (1926), Bayanşı (1926) gibi dil ve edebiyat alanı ile ilgili teorik eserlerinin yanı sıra Mircakıp Duvlatulı'nın Kazak toplumunda eğitim bakımından en çok ihmal edilen kadınlar üzerine yazdığı 'Bakıtsız Camal' (1910) romanı ve 'Balkıya' (1922) isimli tiyatro eseri yeni eğitim sisteminin gerekliliğini anlatmak üzere kaleme alınır. Mağcan Cumabayulı'nın eğitim sisteminin millî bir mahiyet kazanması için hazırladığı 'Pedagogika' (1923), ilkökul seviyesinde ana dili öğretiminin esaslarını ele aldığı 'Bastavış Mektedir Ana Tilin Oqıtuv Cöni' (1925) adlı eserleri de millî şuurun inşasına hizmet eden bir kalıcı ve yaygın bir eğitim sisteminin kurulmasını amaçlamaktadır.

Alaş Orda edebiyatı millî bilinci yeniden inşa etmek amacıyla ideal örneklerin yer aldığını düşündükleri geçmiş Kazak kültürünü modern zamanın ihtiyaçları ile biçimlenen kültürü ile sentezleyerek yine zamanın edebî formları içerisinde anlattıkları eserler üretirler. Geçmişe karşı yaklaşım biçimi her ne kadar romantik bir tutum olarak da değerlendirilse genel tavırları bakımından realist bir özellik gösteren bu eser üretme sürecinde Kazak insanının kültürel anlamda savrulup kimliksizleşmesini ya da çağın ihtiyaçlarının gerisinde kalarak yok olmasının önü alınmaya çalışılır. Kadın meselesinden eğitim meselesine, ticaretten kültüre, adaletten sanat anlayışına kadar her mesele artık Batılı eserlerden örneklenen edebî eserlerde ele alınmaktadır.

Abay ile başlayan aydınlanma sürecinin bir parçası olarak yetişen Kудayberdiұlı, Baytұrsınұlı, Duvlatұlı, Cumabayұlı, Aytmavıtoν gibi yazar ve şairler eserleri ile bir atalet ve gaflet halinde olduğunu düşündükleri Kazak millî bilincini uyarmaya, uyandırmaya ve günün koşullarına göre yeniden inşa etmeye dönük çalışmalar yapar (Abdujaparkızı, 2013: 252). Bu dönem yazar ve şairleri eserlerini ortaya koyarken özellikle Rus edebiyatında olup bitenleri yakından takip etmeye özen gösterir. Onlara göre Kazak halkının kimliğini korumasının ilk şartı tarihine ve kültürüne bağlı kalmaksa da bu bağlılık onu zamanın ihtiyaçlarına göre davranmaktan alıkoymamalıdır. Yapmaya çalıştıkları içeriğini ve motivasyonunu ideal geçmişten, ifadesini de Batıdan alan sağlam bir millî kimlik kurmaktır. Bu anlamda geleneksel edebî tür olan şiirin yanı sıra roman, tiyatro ve makale türleri de kullanılmaya başlanır.

Bu dönem edebiyatı aynı zamanda bir basın yayın faaliyetidir. Millî bilincin inşası sürecinde basın faaliyetlerinin hemen her toplum için hayatî bir önem taşıdığı bilinen bir gerçektir. Basın yayın faaliyetleri, edebiyatı eğitimi ve imtiyazlı bir sınıfın eğlence aracı olmaktan çıkarıp sıradan halkın düşüncesini ve davranışlarını biçimleme aracına dönüştürür. Yani basın yayınla birlikte edebiyatın muhatabının doğrudan halk olduğunu söylemek mümkündür. Alaş Orda edebiyatına kadar Kazak coğrafyasında yayınlanan gazete ve dergilerin dili Rusçadır. Ayrıca Çarlık hükümeti tarafından finanse edilen bu gazeteler ve dergiler millî bilinci yok etme amacına dönük faaliyetler icra eder. Alaş Orda edebiyatının ortaya çıkması için de uygun bir zemin oluşturan 1905 İhtilali sonrası Çarlık Rusya tarafından finanse edilmeyen, gerçek anlamda yerli bir Kazak basının oluşum süreci de başlar. Kazak millî bilincini inşa etmek amacıyla faaliyet gösteren Aykap (1911-1915), Kazak Gazetesi (1913-1918), Alaş (1916-1917), Birlik Tuı (1917), Uran (1917), Üç Cüz (1917), Tırşılık (1917) gibi basın yayın organlarının temel amacı yayınladıkları yazılarla halkın bilgi, düşünce ve öğrenme seviyesini yükseltmek; onlara yönelik kültürel saldırıların önünü alabilmek ve ileride yaşanabilecek fizikî mücadeleler içinde yavaş yavaş hazırlanmalarını sağlamaktır. Nitekim Rus yönetimi, halkın ve aydınların desteği ile çıkan bu yayınların ağır para cezaları veya keyfi kapatma kararlarıyla uzun süre devam etmesini engeller (Maymakova, 2001: 47-48).

Alaş Orda Kazak edebiyatının millî bilinci yeniden inşa sürecinin bir aşaması da siyasî bir teşekkül ortaya koymasıdır. XVII. yüzyılda başlayan sistemli Rus işgaline karşı sistemli ve asimetric bir mücadele yürüten Kazaklar uzun vadede sürekli kaybeden taraftır. Yaşam biçimleri, eğitim metotları, sanat anlayışları, savaş araç ve teknikleri bakımından kendilerini geliştiremeyen Kazak toplumu 1905 İhtilalini hazırlayan sebeplerden biri olmakla beraber bu ihtilalin özellikle Rusların kendi içerisinde ortaya çıkardığı siyasî kutuplaşmadan da faydalanır. Millî kimliğin bir bilinç düzeyine yükselmesinde etkili olan bu dönemin sonunda Rusların monarşiye karşı partiler kurarak mücadele etme ve iradeye halkı ortak etme çabası Kazakların da ilgisini çeker. Nihayet bir eğitim, düşünce ve sanat akımı olarak ortaya çıkan Alaş Orda hareketi siyasî bir kimlik kazanır. Alaş Partisi, ihtilalle düşürülen Rus Çarı yerine görev yapan geçici hükümet ile toprak, millî bağımsızlık ve din konularında anlaşamayan Kazak aydınlarının Alihan Bökeyhan, Ahmet Baytұrsınұlı ve Mircakıp Duvlatұlı gibi isimlerin liderliğinde 1917 yılında resmîyet kazanan siyasî bir partidir. Kazak halkını sömürgecilerden kurtarma hedefi ile 1920 yılına kadar faaliyetlerini sürdüren Kazakların ilk millî siyasî hareketi bu tarihte Sovyet idaresi tarafından zor

kullanılarak ortadan kaldırıldı (Maymakova, 2001. 75-81) Alaş Partisi kurulmasının hemen sonrasında oluşturduğu Millî Kazak hükümeti ile Kazak topraklarının yönetimi, din hürriyeti, adlî uygulamalar, askerî ve ekonomik yapılanmalara dönük kararlar alır. Fakat bunları yeterince uygulama imkânı bulamaz (Ölçekçi, 1998: 173-174).

Geleneksel Kazak kültürünü modern zamanların ihtiyaçları ile güncelleme hareketi olan Alaş Orda hareketi Kazaklara her şeyiyle yeni bir kimlik sunma iddiasında değildir. Bu hareketin amacı kendisine ait kimlik köklerinin en iyi şekilde zamana taşınması için çalışmaktır. Geline nokta Kazak kültürünün içinde bulunduğu durum Alaş Orda edebiyatının ve siyasî hareketinin o gün değilse bile bugün için başarılı olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Kazak Türkleri için aydınlanma son yüzyılın en önemli meselesi olmuştur. Rus işgaline kadar geçen sürede kendi içinde kapalı bir toplum olan Kazaklar, geleneklerini yaşatarak hayatlarını sürdürür. Rus işgali sebebiyle maruz kaldıkları asimilasyon ve soykırım hareketlerinden kurtularak kendi gelişimlerini tamamlamak için çeşitli yollar aramışlardır. Özellikle Abay ve İbray Altınсарin ile Batı ve Rus Edebiyatından haberdar olmaları ile aydınlanma da yeni bir boyut kazanır. Sıkıntılı dönemde ortaya çıkan Alaş Orda hareketi ve mensupları ile de olgunlaşır.

Bahse konu süreçte Alaş Orda hareketi mensuplarının en önemli özelliği sadece edebiyat ile değil siyaset, kültür, sosyal meseleler ile de ilgileniyor olmalarıdır. Çıkardıkları gazete, dergi ve yayımladıkları şiir ve edebiyatın diğer alanlarındaki türler ile halka ulaşip halkı çok yönlü olarak aydınlatmaları aynı zamanda hem Çarlık döneminde hem de Sovyet döneminde Ruslar için de tehlikeli kişiler olarak görülmelerini beraberinde getirmiştir. İlerleyen süreçte bu durum çoğunun hayatına mal olsa da onlar kendi bildikleri yoldan vazgeçmezler. Bu dik duruşları dönem aydınlarının ve onların etrafında şekillenen hareketlerin etrafında sembol haline gelen isimlerin bayraklaşmasını beraberinde getirmiştir.

Kısaca bugün var olan bağımsız Kazakistan'ın temelleri bu dönemde atılan adımlar ve Kazak coğrafyasına taşınan yeni, millî ve şuurlu fikir ve hareketlerin neticesidir.

Kaynakça

Abcanova, M., Dulatova, D. İ., &Galiev, V. Z. (2013). XVIII. Yüzyıldan XX. Yüzyılın Başlarına Kadar Kazakistan Kültürü. (Çev. A. Kara) *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar* B.3, s.328-361.

Abdujaparkızı, O. A. (2013). Mağcan Cumabay ve Döneminin Diğer Şairlerinde Milli Ülkü. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.49, s.251-260.

Açık, F. (2014). Dil ve Kimlik Bağlamında Türk Dünyası. *I. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. I, s. 145-155. Niğde.

Altınmakas, L. (2014). *Hanlık Devrinden Günümüze Örneklerle Kazak Edebiyatı*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları. 608 s.

Arıkan, M. (2014). *Başlangıçtan 20. Yüzyıla Kazak Jırav ve Akınları*. Ankara: Gece Kitaplığı. 328 s.

Ayan, E. (2015). *Modern Kazak Edebiyatının Öncüsü İbray Altınсарin*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları. 210 s.

- Bacaklı, Y. (2017). Abay Kunanbayev'in Nasihatler Adlı Eserinde Toplumsal Eleştiri Aracı Olarak İroni. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S.2, s.1137-1149.
- Ercilasun, A. B. (2012). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ yayınları. 486 s.
- Ergun, M. (2002). *Kopuz Sarını-Kazak âşık Tarzı Şiir Geleneği Akın ve Cıravlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kapağan, E. (2014). İlminskiy'nin Projeleri ile Parçalanmış Türkistan'da Yeniden Birlik Çalışmaları Üzerine Görüş ve Öneriler. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C. III, S. 4, s. 1-13.
- Kelimbetov, N. (2014). *Türk Halklarının Ortak Edebî Eserleri*. (Çev. Kara, A.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları. 344 s.
- Kesici, K. (2002). Bolşevik İhtilalinden Önce Kazak Türklerinde Eğitim, Kültür ve Fikir Hayatı. *Türkler*, C. XIX, s. 438-447. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Killoğlu, İ. (2015). Aydınlanma'nın Felsefi Temellerinin Tartışılması II. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 5, s. 333-359.
- Kınacı, C. (2018). Alaş'ın Edebî Mirası: Alaş Edebiyatı. *Türk Yurdu*, S.372, s.61-67.
- Koç, K.– İşina, A.– Korganbekov, B. (2007). *Kazak Edebiyatı*. C. I. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık. 432 s.
- Kundakçı, M. (2019). İlyas Esenberlin'in Gazap (Göçebeler III) ve Gabit Müsirepov'un Ulpan Romanlarında Kazak Hanı Kenesarı Karakteri. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C.8, S.2, s. 480-492.
- Maukhara, Y. (2011). Siyasî ve Kültürel Açısından Kazak Hanlığı (1456-1731). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. 133 s.
- Maymakova, K. (2001). *XX. Yüzyılın Başında Kazakistan'da Siyasî Durum - Alaş Orda Hareketleri*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. 163 s.
- Mirzahmetov, M. (2012). Kazaklar Nasıl Ruslaştırılmaya Çalışıldı. Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi Avrasya Stratejik Uygulama ve Araştırma Merkezi. 176 s.
- Moidabayeva, D. (2002). Kazaklardaki Cüzlük Sistemi ve Tarihi Üzerine Bir İnceleme. *Bilig*, S. 21, s.27-44.
- Ölçekçi, H. (1998). Kazakistan'daki Ulusal Hareketler ve Bolşevik Devrimi. *Bilig*, S.7, s.171-182.
- Özdemir, A. – Kerimbekova, B. (2019). Metinlerle Yeni Kazak Edebiyatı. İstanbul: Ferfir Yayınları. 621 s.
- Özdemir, E. (2009). Kazak Kültürel Hayatında Tatarların Etkisi ve Kazak Ceditçiliğinin Gelişimi. *Bilig*, S. 48, s.157-176.
- Roux, J. P. (2014). *Orta Asya – Tarih ve Uygarlık*. İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık. 495 s.
- Togan, A. Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. C. I. İstanbul: Enderun Kitabevi. 696 s.
- User, H. Ş. (2015). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları. 408 s.
- Yorulmaz, O. (2013). *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki İlişkiler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.